

Organická chemie

Stručný úvod do stereochemie

Ing. Libuše Arnoštová, CSc.

ÚLB, 1.LF UK

Jednotlivé kapitoly chemické strukturní teorie :

1. Nauka o konstituci

Elementární složení – C,H,O,N,S

– V menší míře kovy (Fe, Co, Zn...)

- Strukturní vzorce
- **Konstituční izomerie a polohová izomerie**
- **Tautomerie**
  - Molekulové přesmyky
  - Racionální názvosloví

2. Stereochemie

- Vysvětluje uspořádání sloučenin(y) v prostoru a vztahy mezi jednotlivými látkami v prostoru
- **Konfigurace**
  - Geometrická izomerie
  - Optická izomerie a chiralita
- **Konformace**
  - Rotační izomerie
  - Nevazebné a transanulární interakce

3. Elektronová teorie

- Kovalence, oktetové pravidlo – střední škola
- Elektronové efekty, mezomerie
- Klasifikace činidel, teorie kyselin a zásad
- Klasifikace a mechanismus reakcí

4. Kvantová teorie

- Nedílnou součástí organické chemie
- Není pro studium medicíny nezbytná

Konstituce : způsob a druh řetězení v rovině

planární konstituční n. strukturní vzorce

- Vyjadřují způsob jakým jsou atomy v molekule navzájem uspořádány v rovině
- Konstituce, substituční a funkční skupiny
- Skupiny organických sloučenin
- Uhlovodíky – základ pro názvosloví a zdroj pro syntézu derivátů
  - Nasycené, nenasycené, cyklické, acyklické
  - Aromatické
- Sumární vzorec, strukturní vzorec – střední škola
- Homologická řada – střední škola

Deriváty uhlovodíků (1)

zkrácené opakování

- Halogenderiváty – fluorderiváty - haloethan
- Hydroxyderiváty
  - Alkoholy, fenoly
- Ethers
- Sírné sloučeniny – např. thioalkoholy, sulfoxidy
  - dimethylsulfoxid
- Dusíkaté sloučeniny – např. nitro a nitrososloučeniny, aminy

Deriváty uhlovodíků (2)

vybrány nejpodstatnější pro biochemii

- Aldehydy, ketony
  - Acetaly, chinony
- Karboxylové kyseliny a jejich deriváty
  - Anhydridy, estery, amidy
- Substituční deriváty kyselin
  - Hydroxykyseliny, laktony, aminokyseliny
- Heterocyklické sloučeniny
  - Řady : furanová, pyrolová, indolová, pyrazolová, imidazolová, pyridinová, chinolinová, pyrimidinová, purinová

Speciální skupiny důležité v biologicky aktivních sloučeninách

- Příklady
- Cukry - sacharidy
- Bílkoviny
- Terpeny
- Steroidy
- Alkaloidy

- Často triviální názvosloví

Názvosloví v organické chemii

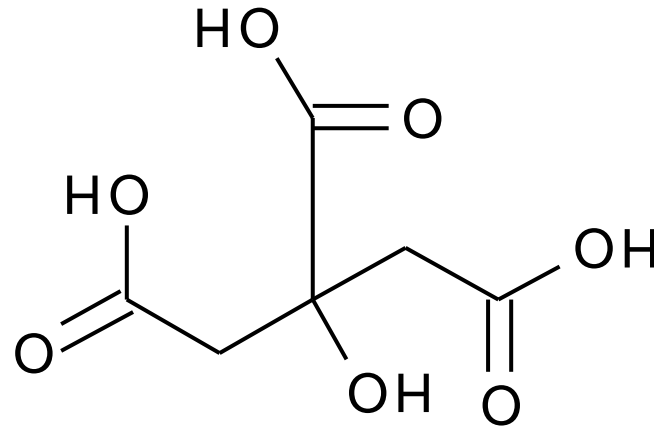
- Zdroje :
  - Pravidla pro názvosloví určuje IUPAC, v české kotlině jsou pak vydávány závazné pokyny k tvorbě názvoslovných termínů v českém jazyce
    - např. Průvodce názvoslovím organické chemie, Academia 1993
- Pro studium
  - Systematické : středoškolská látka-učebnice SŠ, materiály na internetu (např. PŘF UK)
- Triviální : dtto nebo samostudium

Konstituční izomerie

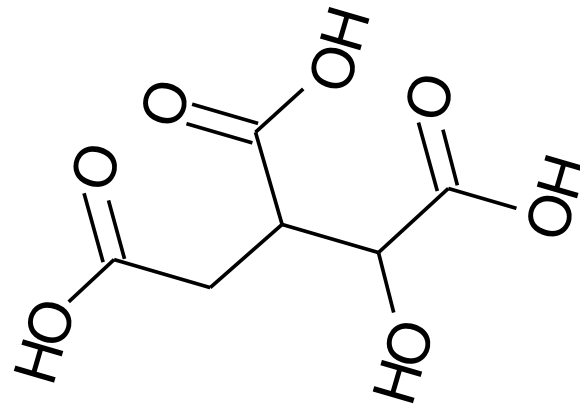
- Vyjadřuje různé varianty umístění vazeb ve sloučeninách se stejným sumárním vzorcem
  - Řetězové např. butan a methylpropan
  - Polohové např. propan-1-ol a propan-2-ol
  - Skupinové – ethanol-dimethylether
  - Tautomerie – viz dále

Polohové izomery

- Kyselina citronová

- Kyselina isocitronová

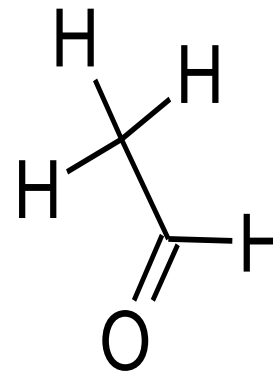
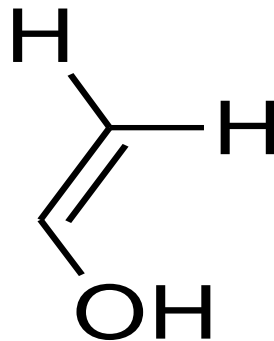

Tautomerie

– Např. C_2H_4O vede k :
acetaldehydu

**Tzv. oxo – enol tautomerie,
Typicky aldehydy a ketony
Mezomerní efekt stabilizuje**

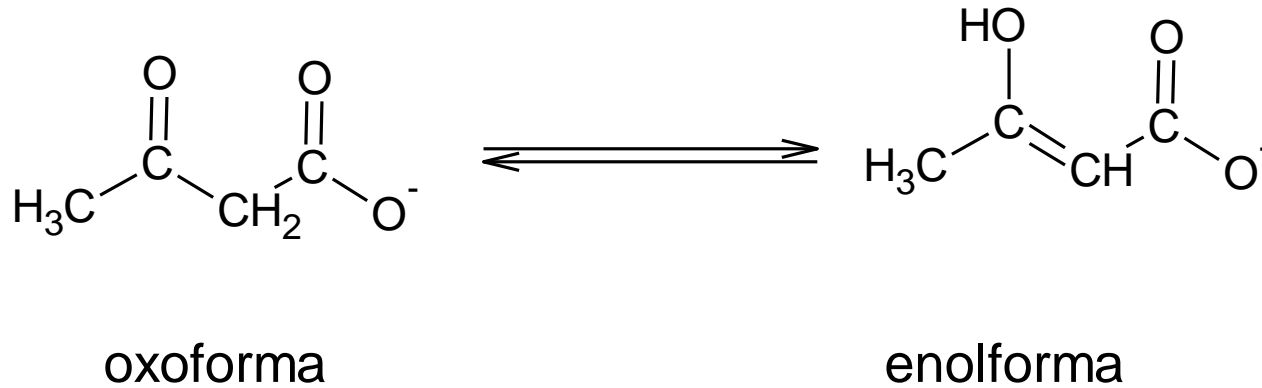
Nebo k vinylalkoholu :

stabilnější

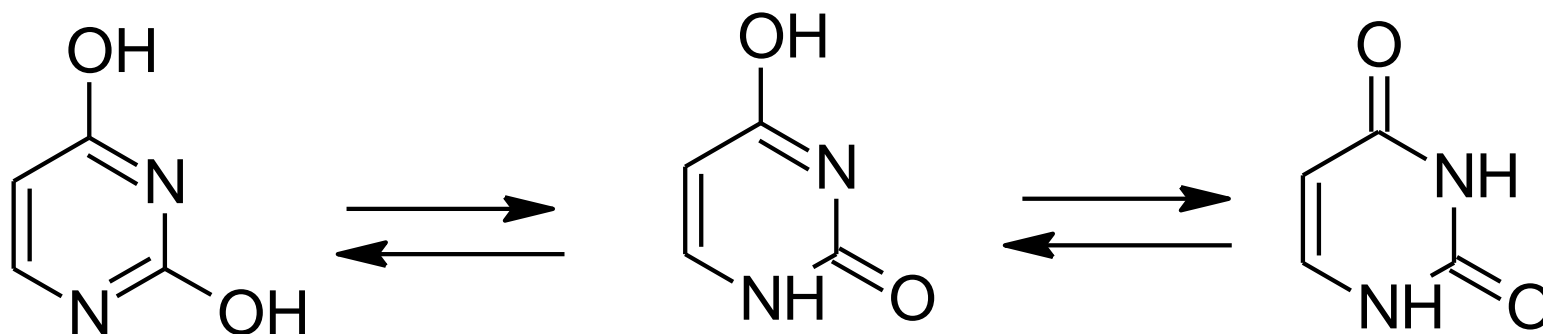
méně stabilní

Tautomerie u acetoctanu-acetátu

Tautomerie u nukleových bází

Uracil : Tautomerní formy

Pryč z dvourozměrného prostoru !

- **Stereochemie**

- Vyjádření prostorového uspořádání, často i ve více úrovních – např. AA-proteiny- složené bílkoviny

- Se změnou prostorového uspořádání je zpravidla spojená větší nebo menší změna vlastností a funkcí dané látky (hlavně u biopolymerů)

- Stereochemie se zabývá popisem prostorového uspořádání molekul a z toho vyplývajících chemických/fyzikálních vlastností

Stereochemie - pojmy

- **Konfigurace** – způsob řazení vazeb mezi jednotlivými atomy v prostoru
  - Vyjadřuje jednoznačně stavbu molekuly
  - Konfiguraci nelze měnit bez přerušení vazby
- **Konformace** – vyjádření prostorového uspořádání určitého sledu atomů
  - vychází z představy volné otáčivosti atomů kolem jednoduché vazby
  - ! Volná otáčivost není úplně volná ! (*vše je relativní*)
- Někdy např. u polycyklických sloučenin oba pojmy splývají

Modely a jejich projekce

- Molekulové modely slouží k zobrazení prostorového uspořádání molekuly nebo i více molekul navzájem v prostoru
- Mechanické – stavebnice
  - Drátové
  - Kalotové modely
- Počítačové modelování

Překreslování konformačních modelů do projekcí

- Perspektivní překreslení modelu – perspektivní vzorce
- Newmanova projekce

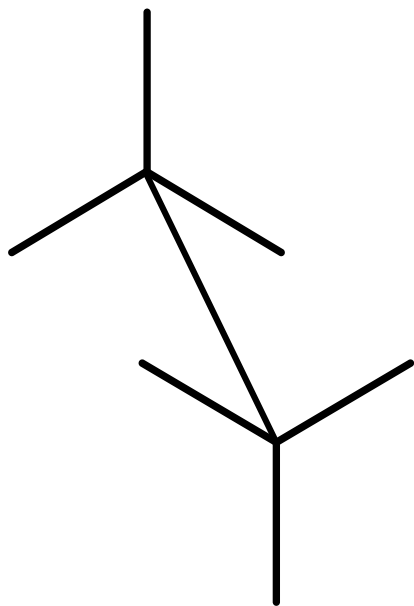
Konformace

- Žádný konformační vzorec není jediným obrazem uspořádání molekuly
  - Pouze jedním ze stavů, který je zaujímán větším nebo menším počtem molekul dané látky
  - Všechny tyto stavy mohou přecházet jeden ve druhý bez přerušení kterékoli z vazeb a vždy představují stále stejnou látku

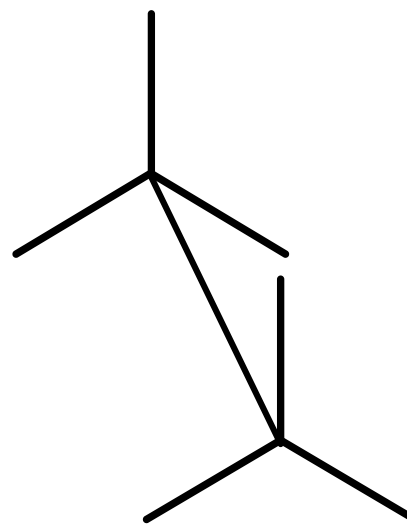
Konformace alifatických sloučenin

- Jedna sloučenina **může** poskytnout nekonečně mnoho prostorových variant
- Jednotlivé **konformery** od sebe **nelze** chemicky ani fyzikálně **rozdělit**
- Liší se pouze hodnotou své **vnitřní energie**

Konformace ethanu znázorněná prostorovými vzorci

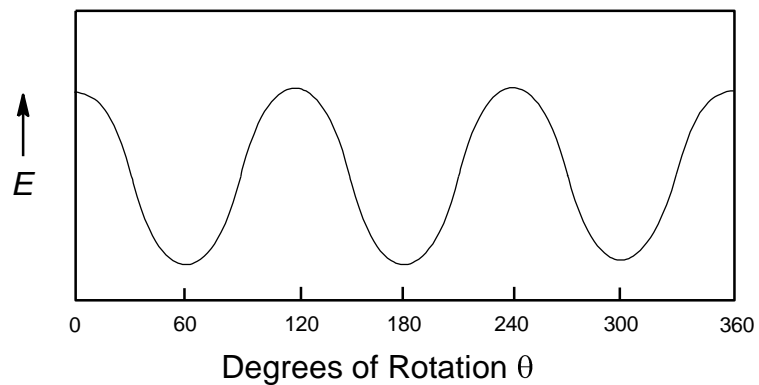
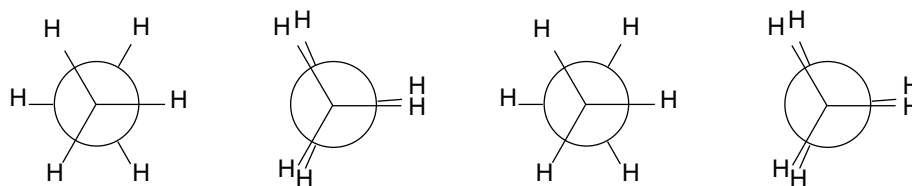

Anti-periplanární konformace

Syn-periplanární konformace

Konformace ethanu znázorněná v Newmanově projekci

Čím se od sebe liší konformery?

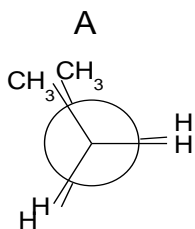
- Obsahem vnitřní energie. Čím je tento obsah ovlivněn?
- Přibližování a oddalování atomů nebo skupin způsobené volnou otáčivostí vyvolává jejich vzájemné ovlivňování v prostoru
- Nevazebné interakce mohou být přitažlivé nebo odpudivé
  - Interakce dipólů na polárních vazbách, elektromagnetická pole atomů (van der Waalsovy síly)

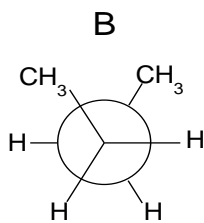
Butan – celkem 4 konformery

- Nejméně energeticky náročná antiperiplanární konformace

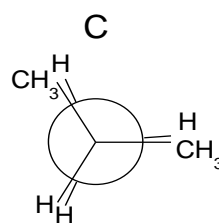
- Energeticky nejnáročnější synklinální konformace

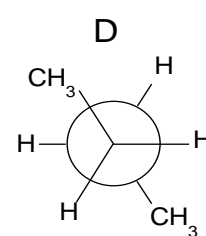
syn-periplanární

anti-klinální

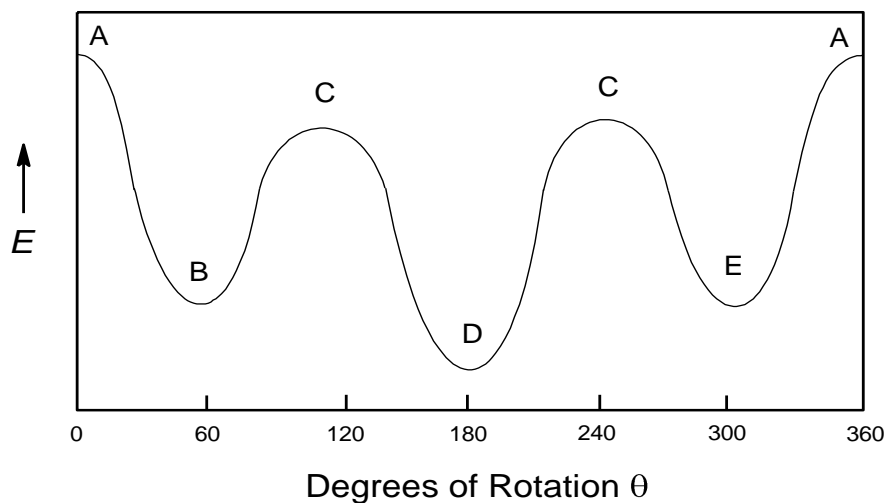

syn-klinální

anti-periplanární

E

Konformace cyklických sloučenin

- Cyklopropan – planární, vazebný úhel deformován

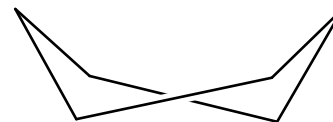
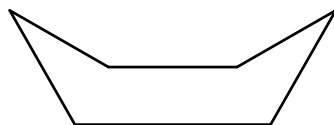
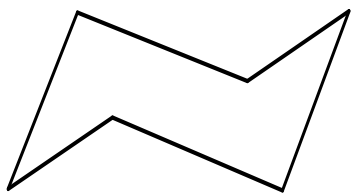

- Od cyklohexanu většinou bez deformace valenčního úhlu, prostorové útvary

Konformace cyklohexanu

- Cyklohexanový kruh planární není.
- Proč? Vazebné úhly by byly příliš deformované - 120
- vyplývá z geometrie šestičlenného kruhu
- Energetickou náročnost org. sloučenin lze zjistit ze
spalného tepla (změna entalpie)
- Porovnáním se spalnými tepley ostatních cyklických
sloučenin je jasné, že žádná deformace vazebného
úhlu ani napětí v šestičlenném kruhu není

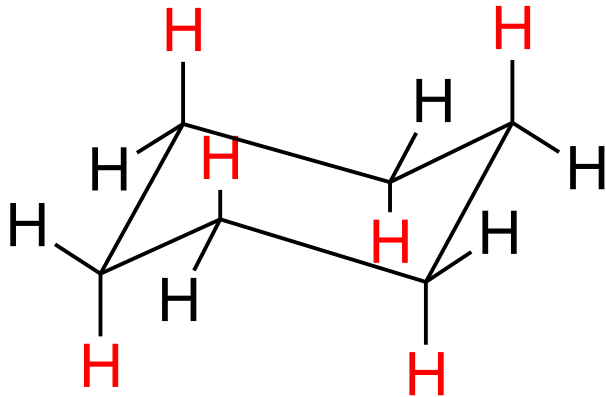
Židlička, vanička, twist forma

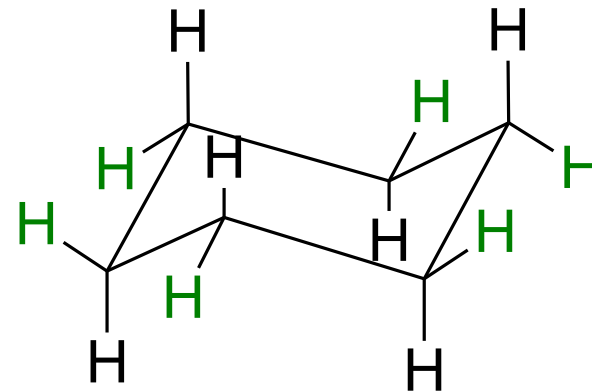
Roste energetická náročnost konformeru

Model cyklohexanu, židličková forma, energeticky nejvýhodnější

- Axiální vazby jsou kolmé k rovinám tvořeným uhlíky

- Ekvatoriální vazby jsou ca 20% nad/pod rovinou tvořenou uhlíky

Všechny vazby navzájem v antiperiplanární poloze

Energetická výhodnost a vliv na reaktivitu

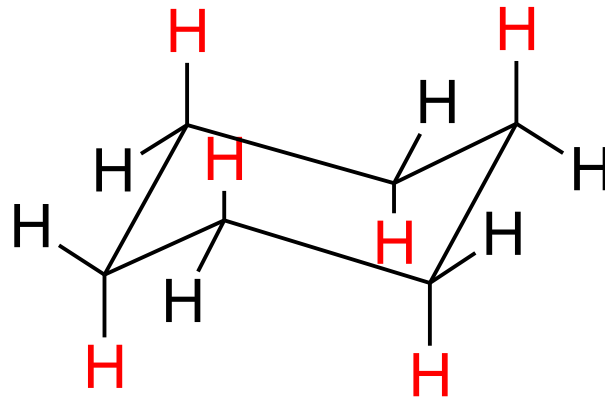
- Axiální vazby jsou energeticky bohatší než ekvatoriální (větší interakce mezi atomy)
- Ekvatoriální poloha reaktivnější, jak z důvodu energetického, tak z důvodu sterického – snazší přístup k reakčnímu centru
- Proto jsou termodynamicky nejstabilnější sloučeniny substituované na ekvatoriálních vazbách

Geometrická izomerie v cyklických sloučeninách

- Kdy je nutno uvažovat o geometrické izomerii?
- Vždy, když molekulou mohu proložit referenční rovinu

Cis a trans izomery

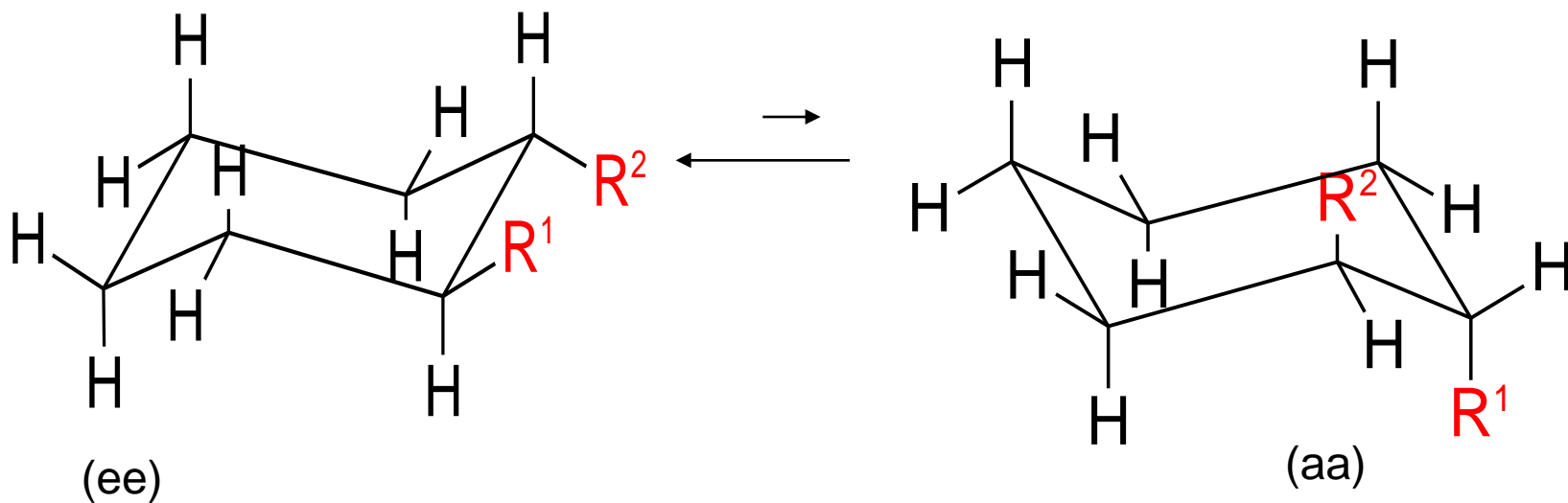
- Cis ...oba na stejné straně roviny
- Trans....na různých stranách roviny

Závisí to jen na vztahu k rovině

- Tudíž : dva sousední axiální nebo dva sousední ekvatoriální musí být vždy trans !

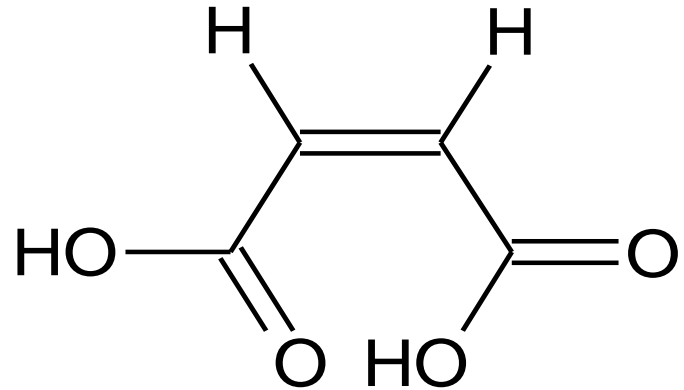
1,2 – trans - izomer

Cis a trans izomerie

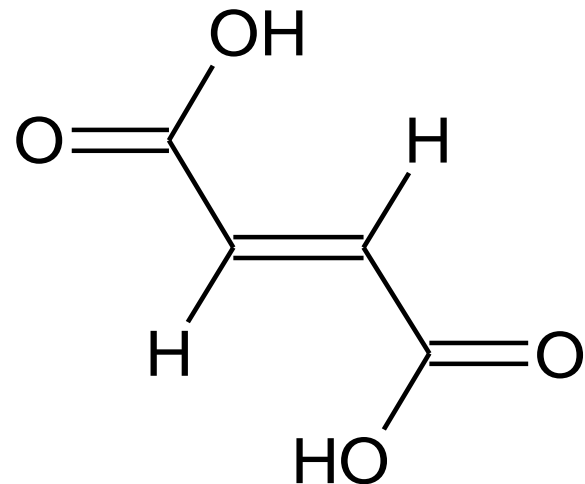
- není omezena na cykly, platí i pro násobné vazby nebo napojení cyklů mezi sebou
  - např. dekalin
- dvojně vazby : dělítkem je rovina π vazby
  - Substituenty na stejné straně roviny...cis, Z
  - Na různých stranách..... trans, E
- Relativní označení konfigurace, tj. vztahuje se na určitý dohodnutý referenční znak (rovina vazby atd.)

Příklad

- Kyselina maleinová
– Cis, Z isomer

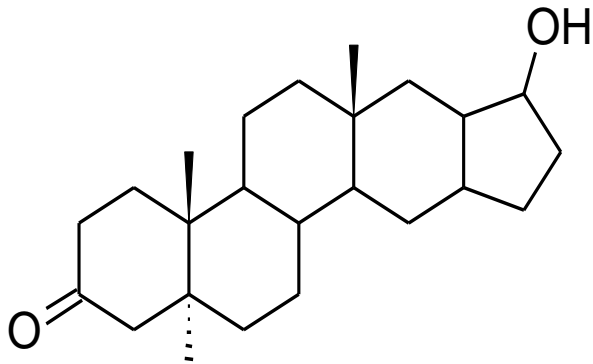
- Kyselina fumarová
– Trans, E isomer

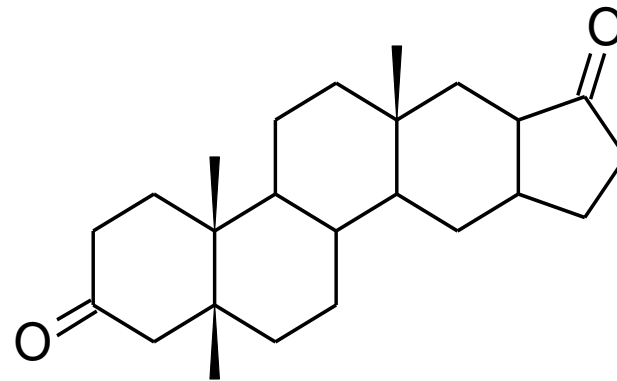
Je to k něčemu ?

Tj. ovlivňuje cis-trans izomerie chování látek v organismu?

- Steroidy : na cis nebo trans vzájemné konfiguraci kruhů závisí biologická aktivita

5 α – Androstan-17-ol-3-on
Stanolon, Stanazol
Jeden z neúčinnějších
anabolických derivátů
Konfigurace trans mezi kruhy A a B

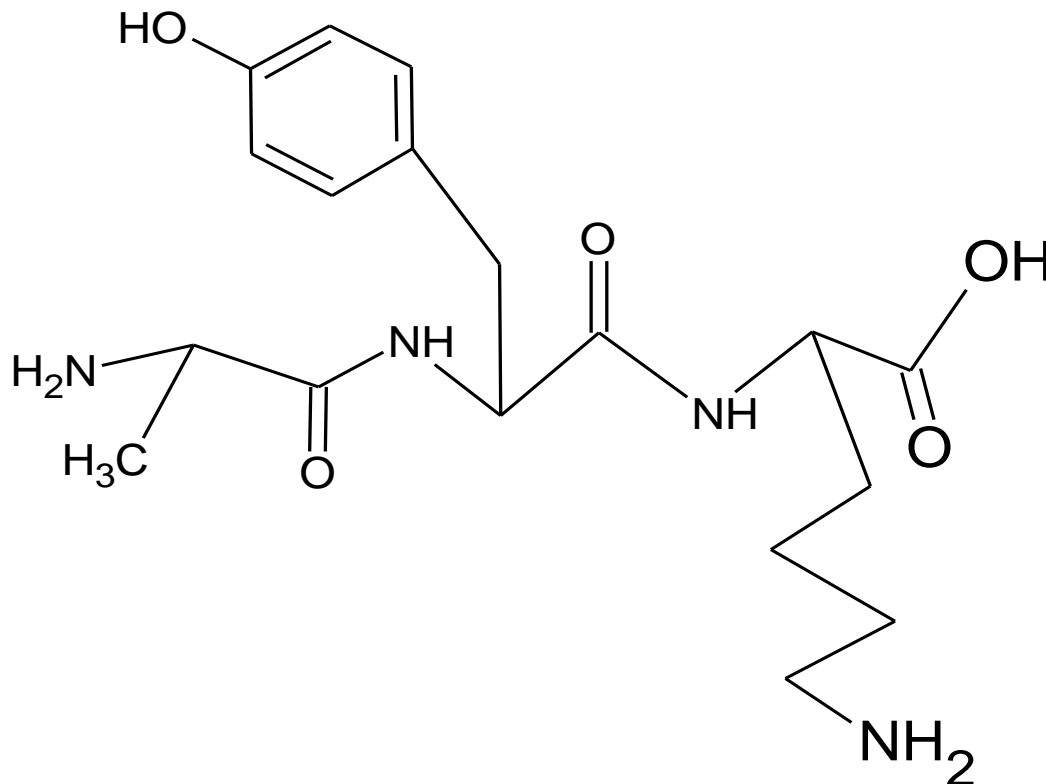
5 β -androstan-3,17-dion
Vylučuje se močí
Metabolit bez androgenní aktivity
Mezi kruhy konfigurace cis

Peptidy

- Amidy s konfigurací trans postranního řetězce vůči planární peptidové vazbě
- Vždy z L-aminokyselin (většina S)
- Primární struktura, tj. pořadí aminokyselin vždy určuje sekundární, terciární i kvartérní strukturu

Peptidy

- Proč trans ?
  - Sterické efekty
    - Pokud není postranní řetězec objemný, může být konfigurace i cis

Ala-Tyr-Lys

Konfigurace – relativní a absolutní

- Konstituční vzorec zachycuje látku v jejím planárním uspořádání
- K vyjádření prostorového uspořádání slouží vzorce prostorové, konfigurace popisuje rozložení atomů molekuly určené konstitučním vzorcem v prostoru
- **Relativní konfigurace**
  - Vztah k dohodnuté základní sloučenině na základě přiřazení – analogické struktury
- **Absolutní konfigurace**
  - Skutečné rozložení skupin, použití především na jednoznačné vyjádření konfigurace kolem centra chiralidy

Chiralita

optická izomerie

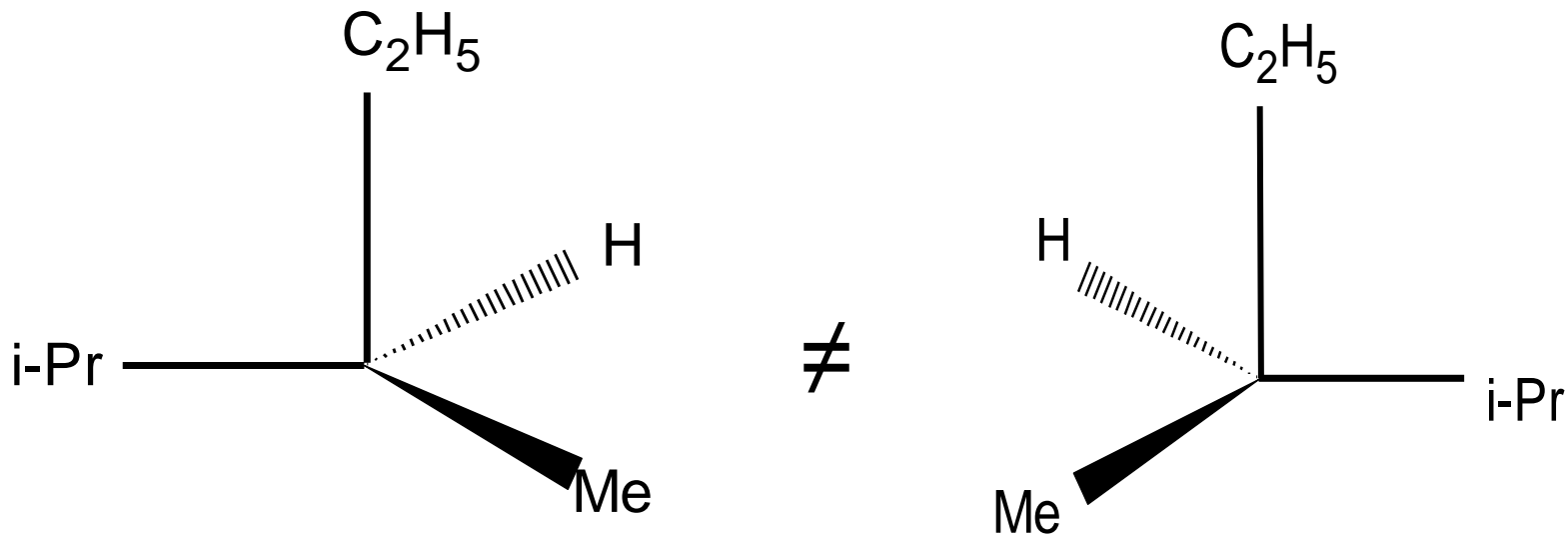
- Sloučeniny, které nejsou symetrické se vyskytují ve dvou **enantiomerech** (antipodech)
  - Enantiomery se k sobě musí mít jako předmět a jeho obraz v zrcadle, nedají se žádnou operací v rovině spolu ztotožnit
  - Mají stejné chemické a fyzikální vlastnosti (bod varu n. tání, rozpustnost, hustotu atd.)
  - Liší se optickou otáčivostí
    - Optická otáčivost je schopnost otáčet rovinu polarizovaného světla
    - Směr otáčení označujeme + (pravotočivý) a (-) levotočivý

Chiralita, asymetrie a optická aktivita

- Chiralita – pokud se má jeden izomer k druhému jako levá ruka k pravé
  - To je nutná podmínka chirality a s ní související optické aktivity
    - Nejčastěji je chirálním centrem asymetrický uhlík
  - Asymetrický uhlík - uhlíku substituovaný čtyřmi rozdílnými atomy či skupinami
  - Univerzální odhalení chirality : nepřítomnost prvků symetrie (střed n. rovina symetrie, rotační nebo rotačně reflexní osa)

Asymetrický uhlík - příklad

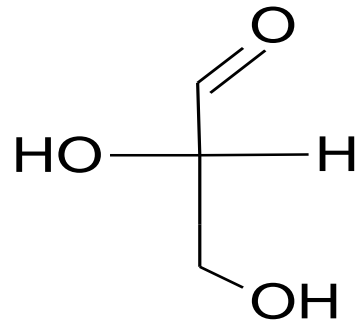
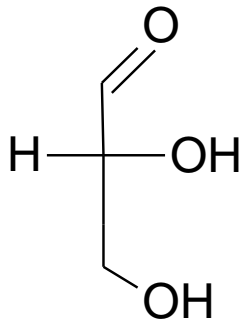
Směs obou enantiomerů se nazývá racemát
a je opticky neaktivní

Relativní konfigurace – Fischerovy projekční vzorce

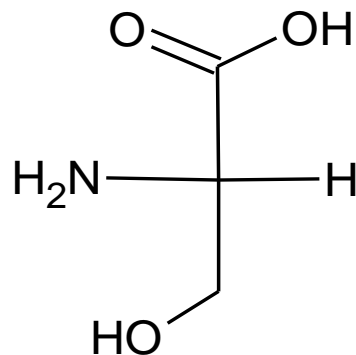
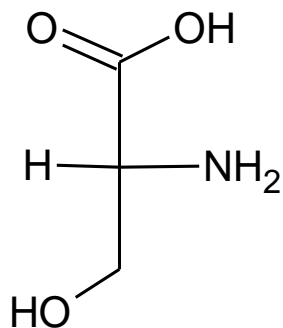
- Vývojově starší způsob vyjádření
- Přežily dvě základní látky, na které se korelují ostatní sloučeniny
- D(+) - glyceraldehyd
  - E. Fischer, hl. pro odvozování konfigurace cukrů
- L(+) – serin
  - Pro přirozené α -aminokyseliny

Glyceraldehyd a serin

- D(+)   L(-)   glyceraldehyd

- D (+)   L (-)   serin

Relativní konfigurace platí i absolutně

- Pomocí rtg difrakce bylo zjištěno, že látky, které jsou konfiguračně vztažené na oba uvedené modely jsou platné i absolutně, tj. tyto vzorce vyjadřují skutečné uspořádání atomů a jejich skupin kolem centra chiralidy

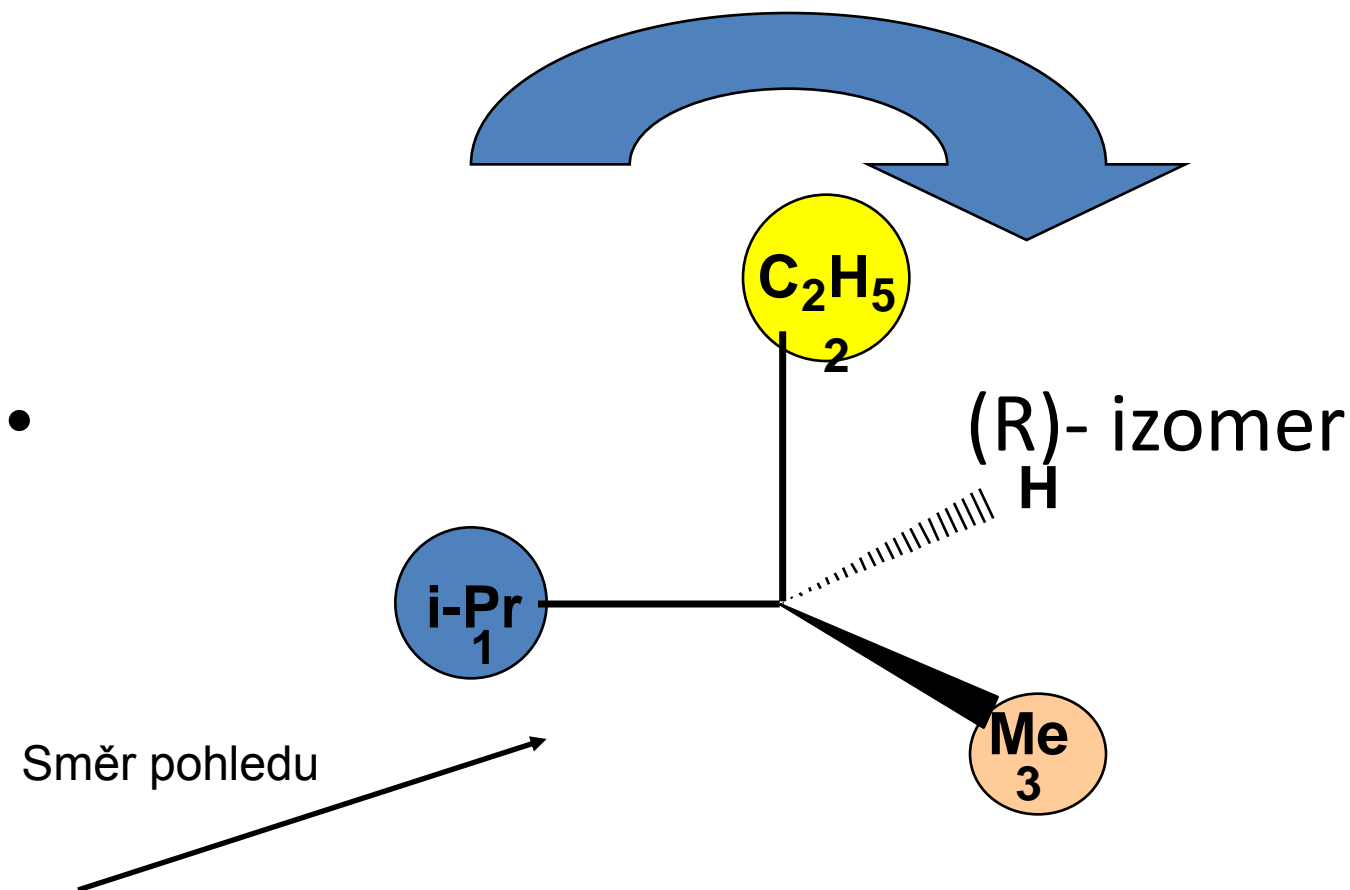
Absolutní konfigurace

- Skutečné uspořádání kolem chirálního centra vyjádřené v prostoru modelem dané látky
- Lze zjistit chemickými nebo fyzikálními postupy
- Stereochemické názvosloví podle Cahn, Ingolda a Preloga pomocí (S) a (R) prefixů

Absolutní konfigurace stručná pravidla

- 1. určíme počet chirálních center
- 2. stanovíme posloupnosti substituentů kolem chirál. centra (sestupně podle atomového čísla vázaných atomů)
- 3. natočíme vazbu směřující na chirální centrum s nejnižším číslem od sebe
- 4. vyhodnotíme posloupnost dalších substituentů, pokud roste po směru hod. ručiček – R, proti směru S

Příklad stanovení absolutní konfigurace 3-methylhexanu

Jaká je situace u více asymetrických center ?

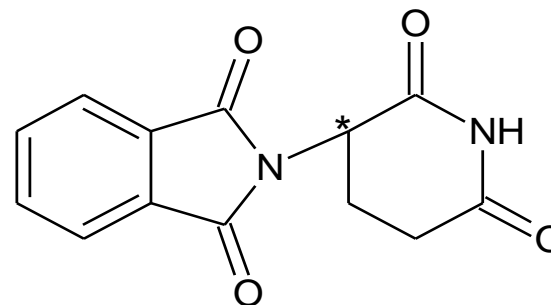
- Většina syntetizovaných chemických látek vznikne jako racemát
  - Racemát (racemická směs) je ekvimolární směsí obou enantiomerů (antipodů)
  - Racemické směsi je např. při syntéze nového léku nutno rozdělit, neboť každý z enantiomerů mívá odlišnou aktivitu

Více center asymetrie

- Pokud molekula obsahuje více asymetrických center, obsahuje i více stereoizomerů
  - (2^n , n =počet asym. atomů)
- např. u dvou asym. uhlíků budeme mít
  - 4 stereoizomery
    - antipody-racemát
    - diastereoizomery-na jednom z asym. uhlíků je shodná konfigurace a na druhém opačná
- mezoforma...opticky inaktivní izomery, mají rovinu symetrie (např. 1,2-disubstituované cykloalkany se substituenty cis jsou mezoformou, trans jsou opticky aktivní)

Příklad různé biologické aktivity enantiomerů

- Contergan – thalidomid

- Asymetrický uhlík označen hvězdičkou
- R enantiomer ...sedativní a antiemetické účinky
- S enantiomer... inhibitor angiogeneze
- V letech 1959-61 lékem Contergan, což byla racemická směs, léčeny těhotenské obtíže u žen z celkem 28 zemí
- Tyto ženy porodily ca 12 000 dětí s těžkými malformacemi (chybění končetin)
  - S enantiomer se dnes používá v léčbě mnohočetného myelomu

Shrnutí nejdůležitějších pojmů

- Konstituce – konformace – konfigurace
- Izomerie, tautomerie
- Optická aktivita – enantiomer – antipod-
chiralita, asymetrické centrum, asymetrický
uhlík, racemická směs, diastereoizomer
- D- řada, L-řada, relativní a absolutní
konfigurace

Zdroje pro prezentaci přednášky

- Organická chemie-Červinka, Dědek, Ferles, 2. vydání, SNTL 1980
- Biochemistry Berg, Tymoczko, Stryer, VI. vydání, Freeman and co., 2007
- Grafický program ACD/Chem Sketch, freeware
- Ostatní zdroje uvedeny ve formě citace na příslušném místě